

1.5. Seto lause põhijooned

Liina Lindström

Seto lauseehitus on oma põhiolemuselt läänemeresoomeline ja sarnaneb muu lõunaestiga (eriti võruga). Seto süntaksis on siiski nähtusi, mida mujal lõunaestis kas ei ole üldse või esineb vähesel määral; siin keskendutaksegi neile joontele.

Seto keele lauseehituses on võrreldes eesti kirjakeelega vähem germaani keelte (saksa ja rootsi) mõju. Nii näiteks kasutatakse seto keeles harvemini täis- ja enneminevikku kui mujal Eestis, ehkki need ajavormid on setos täiesti olemas. (Lindström jt 2015) Samuti kasutatakse setokeelses tekstis vähem kui mujal Eestis isikule viitavaid lauses alusena esinevaid asesõnu (nt *ma käve* 'ma käisin' asemel lihtsalt *käve*). Paljud seto eripärad ilmnevadki pigem kasutussageduses. Setos ilmneb ka vene keele teatav mõju lauseehitusele; see on tugevam idaseto alal (Petserist ida pool), ent seda esineb ka mujal. Vene keele mõju süntaksis erineb sageli kõnelejati. Järgnevas käsitluses ei ole siiski vene keele võimalikku mõju eraldi välja toodud, sest sageli on raske öelda, kas tegu on vene mõjuga või pigem germaani mõju puudumisega, mistõttu vanad läänemeresoome jooned on hoopis paremini püsinud kui eesti keeles (nt sage *olema*-verbi vormide väljajätt).

Kuna seto lauseehitust ei ole varem põhjalikult uuritud, tuginen järgnevas käsitluses peamiselt tekstide analüüsimisel esile tulnud nähtustele ning peatun neil, mis erinevad eesti ühiskeelest ja iseloomustavad eriti seto keelekasutust. Allikana on kasutatud Tartu ülikoolis koostatud eesti murrete korpust (www.murre.ut.ee/mkweb) ja teisi TÜ eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi tekste (<https://murdearhiiv.ut.ee/>), eelkõige Ida-Setomaal aastatel 2010-2013 välitöödel kogutud tekste; trükitud allikatest on analüüsitud Feodor Vanahundi lugusid (Vanahunt 2015) ja Võru murde tekstikogu (2002) seto tekste. Iga näite järel on esitatud allikaviide, kust lause pärit on (piirkond ja küla; trükitud allika puhul allikas ja leheküljenumber). Näidetes on transkriptsiooni lihtsustatud võimalikult seto kirjakeele päraseks.

Verbiga seotud nähtused

Eitus. Eitust moodustatakse seto keeles sarnaselt muu lõunaestiga kas oleviku või mineviku eitussõnaga (vastavalt *ei* ja *es*) ning verbi eitustüvega, mis olevikus ja minevikus ei erine (olevik: *jovva-i* 'ei jõua', minevik: *jovva-s* 'ei jõudnud'). Seto süntaksi silmapaistvamaid omadusi on eitussõna paiknemine põhisõna järel. Seejuures sulandub eitussõna verbilõppu nii, et tüve lõpuvokaal võib häälduda ühtlasi ka eitussõna vokaalina (*jovva-ai*, *tiiä-äi*). Tagaeitus on vähemal määral levinud ka Võrumaal, ent setos on tagaeituse kasutamine kõige järjekindlam. Levinud on ka kahekordne eitus, kus üks eitussõna paikneb vahetult verbi järel, teine aga lause lõpus, osutades nii eituse mõjualale ning rõhutades eitust: *a meil siin setokõisi olõki-i inämb pall'o jäänü^q ei^q* 'aga meil siin setosid ei olegi enam palju jäänud'.

Käskiva kõneviisi eitust moodustakse *ku^q/gu^q*-lõpulise käskiva kõneviisi tunnusega, millele liitub eitussõna. Eitussõnaks on tüüpiliselt *ei*, seda konstruktsiooni võib pidada setole kõige iseloomulikumaks: *härgä lasku-i är viiä^q ei^q* 'ärge laske härga ära viia'

(P: Podmotsa). Kasutatakse ka keeldsõna *ar^q ~ är^q ~ ärä*, mis paikneb alati põhiverbi ees: *sis ku maa om viil kül^m, sis ärä kül^{bku} linna* 'kui maa on veel kül^m, siis ära lina külva' (I: Sabelina), või nende kombinatsiooni: *ar sa tulku-i^q* 'ära sa tule' (P: Podmotsa).

Tingiva kõneviisi kasutus. Setos kasutatakse tingiva kõneviisi tunnuseks lõppu - (s)si^q: *tiia-i, kost vett saasi^q* 'ei tea, kust vett saaks' (P: Lõpolja). Levinud on ka *nu^q*-tunnuseline (*nud*-kesksõna kujuline) tingiva kõneviisi vorm, mida kasutatakse eelkõige tingiva kõneviisi minevikuvormina, ent vahel siiski ka olevikus. Näiteid: *jummal', tuu küll mullõ külge tulnu^q, ku^q tuud no naanu^q putma* 'jumal, too küll mulle oleks tulnud külge, kui toda oleks hakanud puutama' (I: Kolo), *no nuur olli, ullikõnõ; ka ku ma nii tark olnu^q ku nüüd, sis ma kül^q lännü-üs nii varra mehele* 'no noor olin, rumalakene; vaat kui ma nii tark oleks olnud kui nüüd, siis ma küll ei oleks läinud nii vara mehele' (L: Napi).

Isikulõppude ja isikule viitavate asesõnade kasutamine. Ehkki seto keeles on verbi isikulõppud olemas, on nende kasutamisel suur varieeruvus. Tavaline on, et mitmuse 1. ja 2. isikus asesõna (*mi, ti*) ja isikulõppu korraga ei kasutata, nt järgnevas katkes on nii lõputa kui lõpuga verbivorme, mis kõik viitavad mitmuse 1. isikule: *sis mi tei tuud tüüd... lätsi sis põllulõ, sis teimi... naksi rükä põimma¹* 'siis me tegime seda tööd... läksime siis põllule, siis tegime... hakkasime rukist lõikama' (L: Palo). Eriti lihtminevikus kaldutakse isikulõppe vähem kasutama ja seetõttu on verbivormid sageli eristamatud (vähemalt teatud verbitüüpides), nt *ma käve* 'ma käisin', *sa käve^(q)* 'sa käisid', *tä käve* 'ta käis', *mi käve* 'me käisime', *ti käve^(q)* 'te käisite', *nä käve^q* 'nad käisid'. See nähtus on omasem idaseto ja lõunaseto alale, põhjasetos kasutatakse isikulõppe järjekindlamalt, nt *hüä, et tullidõ* 'hea, et tulite'; *lätsivä^q jalaga^q* '(nad) läksid jala', *kävevä^q ke^qkoh* 'käisid kirikus' (P: Lõpolja).

Setos on võrreldes eesti keelega isikule viitavate pronoomenite kasutus väiksem ning see loob sageli olukordi, kus isikutõlgendus (kes mida teeb) selgub peamiselt kontekstist. Näiteks järgnevas tekstiosas võib vaid konteksti põhjal arvata, kas ja millal kõneleja räägib endast (*ma*) või meist (*mi*), kogu lõigu kohta on kasutatud vaid üht verbivormi, kus isik on selgelt markeeritud (*laodimi*), ja mitte ühtegi isikule viitavat asesõna: *sis pidi kyy ao, (hangu^q olli^q säändseq tettüq), sis kyy hanguga kisi jah... sis võti vällä ja sis... nõr^{is}i sää^l är, ku pall'okõsõ yks nõr^{is}i - kuna sis tollõ päivä vai kuna sis... ku õdakupoolõ sai vällä, sis sai hummogult laota^q - no sis laodimi lakja jäl^q... nii tõisipidi lakja är^q... sis võti ülest... jäl ku kai, õt... valmi jo^q - no vot sis võti ülest, sis ati rihte ülest ja^q...; a ku taa sis... mi käsildõ... kolgõ...* 'siis pidi kogu aeg, (hangud olid sellised tehtud), siis kogu aeg hanguga kiskusime jah... siis võtsime välja ja siis... nõrises seal ära, kui paljuekst ikka nõrises - kuna siis tolle päeval või kuna siis... kui õhtupoole sai välja [lina linaleost], siis sai hommikul laotada - no siis laotasime laiali jälle... nii teisipidi laiali ära... siis võtsime üles... jälle, kui vaatasime, et... valmis juba... no vot siis võtsime üles, siis ahtsime rehte üles ja...; aga kui see siis... käsitsi... kolkisime...' (I: Sabelina)

¹ Suulistest tekstidest pärit näidetes on säilitatud pause märkimine:...

Umbisikuline tegumood, personaalne passiiv ja seotud konstruktsioonid

Umbisikulist tegumoodi moodustatakse seto keeles üldiselt samamoodi kui eesti kirjakeeles, erinev on küll oleviku tunnus *-tas ~ -täis*, ent eituses on nagu kirjakeeleski *-ta*, nt *näet, nigu nüüit tetäs morssi* 'näed, nii kui nüüd tehakse morssi' (P: Verhulitsa), *tüttele maad õi anta^q* 'tüttele maad ei anta', ning minevikus *-ti*: *tuu tapõti, kohegi sis jätetegeq, nii et timmä matõta õss* 'too tapeti, kuhugi siis jäetigi, nii et teda ei maetud' (P: Lõpolja).

Hella Keem (1997) ja enne teda F.J. Wiedemann (1864) on kirjeldanud umbisikulisest tegumoest kujunenud võru passiivikonstruktsioone, kus tavalistele umbisikulise tegumoe tunnusele lisatakse isikulõpp, nt *sa antit* 'sind anti', *mi pesseti* 'meid peksti' ning lause tegevusobjekt on saanud lause aluseks ning ühildub verbiga. Seda on nimetatud ka personaalseks passiiviks. Tänapäeval ilmneb seto alal ühildumine 3. isiku puhul, kui nimisõna (mis semantiliselt on verbi tegevusobjekt) on mitmuses, nt *pantivaq latsõ^q kodo magama tarrõ* 'lapsed pandi koju magama tarre'; *pessetivä^q rehe^q är^q ja* (P: Lõpolja), *tapõtevaq mõlõbaq ar* 'tapeti mõlemad ära' (P: Verhulitsa). Nähtus ei ole ühtlaselt levinud kogu seto keele alal, vaid on iseloomulik peamiselt põhjasetole (Värskas, Saatse ümbrus). Idasetos (Petserist ida pool) puudub eksplitsiitne lõpp *-vaq*, mistõttu ühildumine pole nii ilmne. Küll aga on idasetost tänapäevalgi (2010) fikseeritud personaalse passiivi kasutamist mitmuse 1. isikuga: *tuu võtt' tall'ist mitu hobõst ja mi panti ka kuurmahe ja* (I: Makarova).

Setos kasutatakse palju ka kirjakeelega sarnaseid seisundipassiivi konstruktsioone, mis koosnevad *olema*-verbi vormist ja *tud*-kesksõnast. Passiivis on tegevusobjekt lause alus ning ühildub *olema*-verbiga. Eesti keelest erinevalt ühildub tegevusobjekt (alus) ka *tud*-kesksõnaga, nt ainsuses: *soolakott' oll' ostõt* 'soolakott oli ostetud' (P: Podmotsa), mitmuses: *terä^q olli^q keededü^q* 'terad olid keedetud' (I: Sabelina); *sis nuuq omma^q kyik' kirvõga raodu^q* 'siis nood on kõik kirvega raiutud' (L: Serga).

Passiivilauses on väga levinud semantilise tegija väljendamine alalütleva käändega, mis tavaliselt paikneb lause algul: *a papil oll' sis tuu naane salahuisi võõdõt* 'aga papil oli siis too naine salaja võetud' (Võru murre, 437, Kosselka), *poisalgi oll' kyik', oll' nii siä^q mähidü^q* 'poistelgi oli kõik, oli nii siia mähitud' (L: Serga), *Salmõl oll' ka ostõt purgitäis mett* 'Salmel oli ka ostetud purgitäis mett' (P: Verhulitsa), *mul omma^q ostõdu^q evangeeliumi kasseti^q* 'mul on ostetud evangeeliumi kassetid' (I: Saptja). Nähtus on levinud mujalgi, ent setos on eriti sage. Vastav tegija markeerimise viis on levinud ka vene keele loodemurretes.

Umbisikulise tegumoega sarnaselt kasutatakse konstruktsiooni *saama + -tus*, mis on levinud ka mujal lõunaeesis (peamiselt Võru- ja Tartumaal): *sai olõ^q är kannõtus* 'sai õled ära kantud' (L: Palo), *vili sai veetüs* 'vili sai veetud' (L: Napi), *kygõ sai pestiis riihi* 'kogu aeg sai pekstud reht' (L: Palo). *tud*-kesksõnale on lisandunud saava käände lõpp. Saava käände lõpuga konstruktsioon on levinud rohkem põhja- ja lõunasetos, samas kui idasetos seda eriti ei kasutata. Huvitaval kombel ei ole setos selles *tud*-kesksõnaga konstruktsioonis saava käände lõpuna kasutusel *st*-lõppu, vaid kasutatakse lõppu *-s*.

Aspekti markeerimine. Seto eripäraks võrreldes muu lõunaeestiga on sagedasem aspekti markeerimine tegevuse lõpetatuse märkimiseks. See ilmneb kõige selgemini sõna *är^q* ~ *ar^q* 'ära' sagedase kasutusega seto keeles: *Tütrigu^q hiiti^q ar ja pagõsi^q ruttu ar restoraani sisse* 'Tüdrukud ehmasid ära ja pagesid ruttu ära restorani' (Vanahunt, 187), *noh, ku vihastiq tedä är ja tedä saa õss är^q tsurmadaq* 'noh, kui vihastasid ta välja ja teda ei saanud ära tõugata' (I: Kolo).

Tegevuse lõpetatuse väljendamine võib toimuda ka muude vahenditega, eriti saava käändega, mis võib liituda ka abimäärsõnadele *täis* ja *valmis*, mis väljendavad juba niigi lõpetatust, nt *mehel läts ka^q süä tävvest* 'mehel läks ka süda täis' (Vanahunt, 193), *hooq ommaq maitsvast lännüq, hooq ommaq är^q jo^q valmist lännü^q* 'need [=karusmarjad] on maitsvaks muutunud, need on juba valmis saanud' (I: Sabelina). Tegevuse lõpetatust ja tulemuslikkust väljendab konstruktsioon *saama* + *-nu^q*, kus põhja- ja läänesetos lisatakse tüüpiliselt saava käände lõpp *-st*: *sai väega süünüst* 'sai väga söönuks (köht väga täis)' (L: Serga), idasetos aga mitte: *ma^q sai söönü^q* 'ma sain söönud'. Tegevuse lõpetatust märgib ka juba eespool mainitud *saama* + *-tus*: *vili sai veetüs* 'vili sai veetud' (L: Napi).

Olema-verbi väljajätt (ellips). Mõningates lausetüüpides kaldub *olema*-verb seto keeles lausest välja jääma. See toimub omaja-konstruktsioonis: *täl väega suurõ^q jala^q* 'tal on väga suured jalad' (Võru murre, 401, Kremesova), *a velil uma vikur^q* 'aga vendadel oma kavalus' (Võru murre, 403, Podmotsa), ning kohustust/vajadust väljendavas konstruktsioonis *vaja olema*: *soo vaja är tappa^q* 'see on vaja ära tappa' (I: Sabelina), *sannah mõskõq vaja* 'saunas on pesta vaja' (Võru murre, 424, Kosselka).

Kohustust väljendab konstruktsioon (*kellelgi*) *olema* + *-da*, nt *viiõdal mul oll' minnä^q* (sõtta) 'viiendal mul tuli minna' (L: Napi). *Olema*-verb võib ka lausest kergesti välja jääda (nagu ka *vaja olema* puhul): *Ku ma lää täämbä kerkohe ja papp lätt sis ullist, sis sul mullõ sada ruublit massa^q* 'kui ma lähen täna kirikusse ja papp läheb hulluks, siis sul tuleb mulle sada rubla maksta' (Vanahunt, 197). Kohustust väljendab ka *pidama*-verb, mille kasutamise eripäraks on see, et verbil ei markeerita isikut, vaid 2. isiku vorm on kinnistunud kõikidesse isikutesse: *Papp üteli et ma piat viimä, ni ma vii ka^q* 'papp ütles, et ma pean viima, ning ma viin ka' (Vanahunt, 198), *ja sa piät korjamma nipall'o vilja* 'ja sa pead korjama nii palju vilja' (P: Podmotsa). Tavaliselt kasutatakse seda verbivormi siiski üldisikuliselt (ei viidata konkreetsele isikule, vaid kasutatakse üldistatult kelle iganes kohta): *a nädäli päävä^q piät yks mano käuma* 'aga nädalapäevad (ühe nädala) peab ikka koos käima' (L: Serga).

Kogejalaised. Järjepidevalt kasutatakse seto keeles kogemist (taju, tunne vms) väljendavaid konstruktsioone, mille puhul kogemissündmuse stiimul (ehk see, mis põhjustab kogemas teatud seisundi) on osastavas käändes: *umma last ka yks hallõ* 'oma lapsest on ka ikka hale' (P: Lõpolja), *latsõlõ sai tuud nii viländ* 'lapsele sai sellest nii villand' (I), *ma ka murõhti umma ello* 'ma ka muretsesin oma elu üle' (P: Podmotsa), *murõhtagu-i minno* 'ärgu muretsesu minu pärast' (I: Makarova), *nä^q olliva^q kedägi hiitünüq* 'nad olid kellegi tõttu ehmunud' (I); *mä tedä tunnõ-s vajadust* 'ma ei tundnud tema järgi vajadust' (I). Osastava kasutamine neis konstruktsioonides on levinud ka (vanemas) võru keeles.

Kogejalausetes võib täheldada ka alaleütleva käände tarvitust kogeja väljendamisel (alalütleva asemel), ent see on iseloomulik pigem vene keelega tugevamas kontaktis olnud aladele (idaseto): *mullõ om veiga lämmi* 'mul on väga soe' (Vanahunt 198), *mullõ lämminnd viländ* 'mul on sooja küllalt' (Võru murre, 400, Kremesova), *Mullõ tuli ka rõõm* 'mul tuli ka rõõm' (I: Molniga).

Kogejalausetes, kus toimub mingi seisundimuutus, kasutatakse sageli *saama*-verbi: *mõtsavahi tütrigul saie väga häpe* 'metsavahi tüdrukul hakkas väga häbi' (Vanahunt, 178), *ja näet, toolõ saa parõbat, a Veeralõ saa õss minkastki parõbat* 'ja näed, tollele saab paremat, aga Veerale ei saanud millestki paremat' (P: Verhulitsa), *mul sai väiga imeh* 'ma panin seda väga imeks' (Võru murre, lk 439, Kosselka).

Saama-verbi laialdane kasutus sihitu verbina. Seto süntaksi üheks eripäraks on *saama*-verbi kasutus mitmetes muutust väljendavates konstruktsioonides. Seejuures käitub *saama*-verb sihitu verbina (st ei nõua sihitist), olles nii lähemal *saama*-verbi vanemale tähendusele 'tulema'. Neis lausetes seostub *saama*-verbiga nimetavas käändes nimisõna, mis on lauses aluseks: *mu latsõlõ sai väega suur rohi* 'mu lapsel sai väga suureks rohuks (kasulikuks ravimiks)' (I: Kolo), *liimi keedi keedi niikavva ku siirõp sai* 'leent keetsime (ja) keetsime, nii kaua kui siirupiks muutus' (L: Palo), *jahu pandas kats nakla rüäjahu, sys saavaq hüü^q naha^q* 'jahu pannakse kaks naela rukkijahu, siis tulevad head nahad' (I: Kolo), *ku viiristmisõ aigo om külm ja vahtõ aastaka, sis saa hüü suvi, saa lämmi* 'kui veeristamise ajal (kolmekuningapäeval) on külm ja uusaastal (on külm), siis tuleb hea suvi, tulevad soojad (ilmad)' (I: Sabelina), *sai Ivani naasel lats* 'tuli (sündis) Ivani naisel laps' (Vanahunt, 179).

Saama-verb saab olevikuvormis sageli tulevikutõlgenduse: *vot kiä jõud, õt naardma pandaq, sis saa tuulõ... ku om tšura, sis saa naanõ ja ku om sysar sis, vai tütrik, sis saa sysar* 'vaat kes jõuab, et naerma panna (ajada), siis saab tolele... kui on noormees, siis saab talle naine, ja kui on õde siis, või tüdruk, siis saab õde' (I: Sabelina), *naanõ om är^q koolnu ja mul... mitu aastakka tagasi – oodaq, pall'os saa? - vahest saa jo piä neli* 'naine on mul ära surnud ja mul... mitu aastat tagasi - oota, palju siis tuleb? - vast saab juba pea neli (aastat)' (I: Sandra).

Saama-verbi kasutatakse ka öeldistäitelauses, kus öeldistäiteks on nimetavas käändes omadussõna (eesti kirjakeeles kasutatakse sellisel juhul peamiselt saavat käänet): *vesi sai värviline jo^q* 'vesi muutus juba värviliseks' (I: Kolo), *sis taa sai sirgõ* 'siis see sai sirgeks' (L: Serga); *ja mõsti, sai valgõ kah* 'ja pesti, sai valgeks kah' (L: Serga, linase riide pesemisest). Võimalik on siiski ka saava käände kasutamine: *sai lats tervest* 'sai laps terveks' (I: Kolo).

Muud nähtused

Nimisõna ja täiendi ühildumine. Seto keeles nagu ka eesti keeles ühildub täiend põhisõnaga käändes ja arvus, kuid ühildumine on laiaulatuslikum kui eesti ühiskeeles. Sama võib täheldada ka võru keeles. Nii võib ühildumine toimuda ka näiteks rajavas käändes: *seoni aoni* 'selle ajani' (ISe), *õdagus kelläni kümneni^q* 'õhtu kella kümneni' (L: Serga). See ei ole siiski reegel. Järjekindlalt ühildub põhisõnaga aga täiend *uma*, nt *kasvat' ummi latsi* 'kasvatas oma lapsi' (I: Kolo), *mõtsast tuudi puu^q, sis oll' uma*

mõts, uma^q krundi^q 'metsast toodi puud, siis oli oma mets, oma krundid' (I: Kosselka), *kaupmehe tütar saie veiga pahanust ja selet' umalõ kosilasõlõ ka^q ar asä* 'kaupmehe tütar sai väga pahaseks ja seletas oma kosilasele ka ära asjad' (Vanahunt, 189). Ka liitsõna täiendosa ühildub sageli põhiosaga käändes ja arvus, nt *noorõhpõlvõh olleq ringmänguq jah* 'noorpõlves olid ringmängud jah' (I).

Osastava käände kasutamine võrdluskonstruktsioonis. Kui eesti keeles kasutatakse võrdlemisel võrdlusalise märkimiseks seestütlevat käänet (*minust targem*), siis setos (ja ka vanemas võru keeles) kasutatakse osastavat käänet: *mul olõ-s midägi kallipa sinno* 'mul ei olnud midagi kallimat sinust' (Vanahunt, 142), *ahi um armap immä, uni magusap mett* 'ahi on armsam emast, uni magusam meest' (Võru murre, 420, Kosselka)

Saav kääne. Saav kääne on seto keeles kokku langenud seestütleva käändega ning käänded on eristatavad vaid tähendusfunktsiooni põhjal (st konteksti toel), nt saav: *timä läts är^q... nädälist aost kerikohõ* 'tema läks ära... nädalaks ajaks kirikusse' (I: Sabelina); seestütlev: *jutusõ omma kyik' vanast aost tulnu^q* 'muinasjutud on kõik vanast ajast tulnud' (P: Lõpolja).

Olev kääne. Kogu lõunaeestis on olev kääne kokku langenud seesütleva käändega ning seetõttu kasutatakse seesütlevat sageli oleva käände funktsioonis, tähistades peamiselt osalejate (ajutist) seisundit, ametit või eluperioodi: *ja elli kuus aastakka poissmehh* 'ja elas kuus aastat poissmehena' (I: Kolo), *ku ma mõtsavahih olli* 'kui ma metsavahiks olin' (I: Sandra), *karjalaulu ma lauli... õõ ku olli, latsõh olli* 'karjalaulu ma laulsin... kui olin, lapsena olin' (I: Kolo), *tä oll'gi esialgu mungah* 'ta oligi esialgu mungana' (I: Saptja). Samas funktsioonis kasutatakse setos ka seestütlevat käänet: *küll om noorõst illoss koolda* 'küll on noorena ilus surra' (P: Verhulitsa), *mi^q esä oll' vaesõstlatsõst kasunu* 'meie isa oli vaeslapsena kasvanud' (I: Makarova). Oleva käände funktsioonis seestütlev ja saav kääne võivad esineda ka samas lauses: *täl jäi jalg latsõst peenembäst ja väiksembäst* 'tal jäi jalg lapsena peenemaks ja väiksemaks' (I: Makarova). Erinevalt eesti kirjakeelest saab nii olevas käändes nimisõna kui omadussõna esineda ka öeldistaitena (koos *olema*-verbiga): *sis om tsiga ka veitkene rahulikuh* 'siis on siga ka natukene rahulikuna' (L: Serga), väljendades nii ajutist seisundit.

Kaasaütlev kääne. Kaasaütlevat käänet kasutatakse seto keeles sageli rinnastavas funktsioonis, st *ja* asemel: *Aastaga ao peräst läts sis miis naasega liina* 'aasta aja pärast läks mees naisega linna' (Vanahunt, 143), *no imä esäga and'* 'nüüd ema isaga andis' (L: Korla). Tavaline on sellisel juhul verbi mitmusevormi kasutamine: *lätsi^q sis papp sulasõga kündmä* 'läks siis papp sulasega kündma' (Vanahunt, 198), *kikkakõnõ kassikõsõga kuulivaq, tullivaq kodo* 'kukeke kassikesega kuulsid, tulid koju' (P: Lõpolja).

Lausete rinnastamine. Lausete rinnastamisel kasutatakse setos nii üldeestilist sidesõna *ja* kui ka setole iseloomulikku *ni*-d. Tekstidest võib näha, et *ni*(*i^q*) seob sageli ajalisel üksteisele järgnevaid osalauseid omavahel. Näiteid: *tuu hiitü ärr ni tuu jäi sülgämä. Tuu ka tull' takah ni^q... tõi kodo latsõ nii^q... lats terve... ni^q. Ütles: vot oll' abi teil* 'too ehmus ära ja too jäi sülgama. Too ka tuli taga ja... tõi koju lapse ja... laps terve ja. Ütleb: vaat, oli abi teil' (I: Kolo); *tä ütles: kost ma puid saa? - Korjaq no*

tast rōipōluidki ni kütä^q sann är^q! - A tä läts üks mõtsast koräs puid ja kütt' sanna ärr ni ütles: tiijä-i, kost vett saasi^q? ta ütleb: kust ma puid saan? - Korja no siit raipeluidki ja küta saun ära! - Aga ta läks ikka, metsast korjas puid ja küttis sauna ära ning ütleb: ei tea, kust vett saaks?' (P: Lõpolja).

Kua. Setos kasutatakse ka vana küsisõna *kua* tähenduses 'keegi; kes': *kual olõ õs latsi, kual olõ õs vanal kohe minnä^q, sis sääl oll' puhadel'näq* 'kel ei olnud lapsi, kel vanal ei olnud kuhu minna, siis seal olid vaestemajad' (Võru murre, 423, Kosselka); *a kua jovva^qka-s tüüid tetä^q ja oll' sängüh, sis toolõ ka anti süvvä^q* 'aga kes ei jõudnud ka tööd teha ja oli voodis, siis tolele ka anti süüa' (Võru murre, 423, Kosselka).

Šoo-taa-tuu. Seto keel (nagu ka võru keel) teeb vahet kolmel näitaval asesõnal, mis eristuvad üksteisest selle alusel, kui kaugemale objektile viitamiseks neid kasutatakse: *šoo* viitab lähimale objektile (ruumiliselt lähedal paiknev, käegakatsutav või ajaliselt lähim), nt *ütš lask' syss uma muna šoost poolõst, tõine lask' siist tõõsõst poolõst* 'üks lasi siis oma muna sellelt poolelt, teine lasi siit teiselt poolelt' (I: Kolo), *nüüid šoo vahtsõ ilma aigu* 'nüüd selle uue ilma ajal' (L: Korla).

taa viitab ajaliselt veidi kaugemal paiknevale ajahetkele või lähedalseisvale, ent mitte käeulatuses olevale objektile: *midä sa taad poissi põli^q, et no taht mu tüütärd* 'mida sa seda poissi põlgasid, et nüüd tahab mu tütart' (I: Kolo), *viil koi... viil taa aig, vil^q tiranigõlõ no siidilanguga koi ynnõ* 'veel kodusin... veel sel ajal, veel käterättidele no siidilõngadega kodusin vaid' (I: Kosselka).

tuu viitab kaugemal asetsevale objektile (nägemisulatuses väljas olevale) või ajaliselt kaugemal asetsevale hetkele: *tull' tuu sõda pääle* 'tuli too sõda peale' (I: Sandra). *tuu* kasutus on teiste näitavate asesõnadega võrreldes oluliselt laienenud ning seda kasutatakse peamise anafoorilise (teksti sees tagasiviitava) asesõnana nii setos kui mujal lõunaeestis: *imä ja katš veljä ja ütš sysar... sysar, sis tuu oll' sääne kui tõbinõ... ja tuu kuuli mul är^q* 'ema ja kaks venda ja üks õde... õde, siis too oli selline nagu tõbine... ja too suri mul ära' (I: Sabelina).

Lühendid, allikad

P – Põhja-Seto

L – Lõuna-Seto

I – Ida-Seto

Näidete allikad

Vanahunt = Feodor Vanahunt. Ilosa' ja pogana' jutu'. Kokko säädnu Andreas Kalkun. Seto Kirävara 10. Seto Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum 2015.

Võru murre = Hella Keem, Inge Käsi. Võru murde tekstid. Eesti murded VI. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2002.

Viited

- Keem, H. 1997.** Võru keel. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Lindström, L., Pilvik, M.-L., Ruutma, M., Uihoaed, Kr. 2015.** Mineviku liitaegade kasutamisest eesti murretes keelekontaktide valguses. – Aig õdagumeresoomõ keelin. (Aeg läänemeresoomo keeltes.) (VIT, 29.) Võro, 39–70.
- Wiedemann, F. J. 2002 [1864].** Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Uurimus Võru murdest. Tõlk. Inge Annom. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20.) Tartu.

Kokkuvõte

Seto lauseehitus on oma põhiolemuselt läänemeresoomeline ja üldlõunaestiline, seega enamik lõunaeesti (eriti võru) nähtusi on kasutusel ka setos. Siiski on seto süntaksis mitmeid jooni, mis mujal lõunaeestis on haruldased. Seto lauseehituses on võrreldes eesti kirjakeelega vähem germaani keelte (saksa ja rootsi) mõju (avaldub näiteks täis- ja ennemineviku väiksemas kasutussageduses võrreldes muu eesti keele alaga) ning tuntavam on vene keele mõju.

Seto keelele on iseloomulikud järgnevad süntaksinähtused: eitussõna paiknemine põhiverbi järel (*olõ-s* 'ei olnud') ja aja markeerimine eitussõnaga (*ei* olevikus, *es* minevikus); isikuliste asesõnade vähesem kasutamine kui mujal Eestis; mitmed passiivikonstruktsioonid: personaalse passiivi kasutamine (peamisel põhjasetos), *tud-* kesksõna ühildumine alusega passiivis; tegija väljendamine alalütleva käändega passiivis (*imäl oll' sann köet* 'emal oli saun köetud'); sagedasem tegevuse lõpetatuse markeerimine (peamiselt *ar^q, är^q* 'ära' abil); *olema-*verbi sage väljajätt lausest; *saama-*verbi sage kasutus sihitu verbina mitmetes muutust väljendavates konstruktsioonides; nimisõna ja selle täiendi järjekindel ühildumine (nt *uma^q latsõ^q* 'omad lapsed'); osastava käände kasutamine kogejalausetes (*mul oll' hallõ timmä* 'mul oli temast hale') ning võrdluskonstruktsioonides (*kallip minno* 'kallim minust'); kaasaütleva käände kasutamine rinnastamisel (*miis naasega* 'mees naisega'); *ni* kasutamine lausetevahelisel rinnastamisel, mõningad käändekasutusseigid jne.